

Ida Calabi Limentani, *Epigrafia latina, cisalpino,*
Milano 1991.

Latinska epigrafija proučava stare natpise napisane latinskim jezikom. Opsežni udžbenik i priručnik autorice Ide Calabi Limentani sadržava vrlo velik broj popratnih ilustracija, a težište mu je na epigrafiji rimskoga razdoblja.

I.

Na početku knjige autorica objašnjava da termin "inscriptio" ne obuhvaća samo pisanje kao radnju, već i same napisane riječi. Ukoliko je natpis bio shvaćen kao predmet, odnosno pločica ili kamen na kojemu su bile ispisane riječi, tada mu je pripadao naziv titulus. On je osobito čest na nadgrobnim natpisima. "Epitaphista" je naziv za osobu koja je sastavila tekst nadgrobnog natpisa (epitafa), a osoba koja je urezivala slova zvala se *quadratarium*.

Latinska epigrafija proučava pravne tekstove, razne dokumente (acta) napisane na kamenu, bronci, drvu ili žbuci. Važno je naglasiti da autorica drži pogrešnom tradicionalnu definiciju epigrafije kao znanosti koja proučava natpise i napise na materijalu koji nije podložan većem oštećenju, pa, dakle, traje i duže. Granica između papirologije (znanosti o papirusima) i epigrafije nije uvijek jasno vidljiva. Naime, papirologija dobiva ime upravo po materijalu na kojem su pisani tekstovi koje proučava, ali i tekstovi koji nisu pisani na papirusu mogu pokazivati jednaka grafička obilježja karakteristična za papiruse. U tom ih slučaju proučava epigrafija. Obično se smatra da su natpisi napisani kapitalom, a papirusi kurzivom. Postoje, međutim, natpisi napisani kapitalom i kurzivom: graffiti, javni akti, pravni akti, nadgrobni natpisi. Za odvajanje papirologije i epigrafije važno je znati da su obilježja klime uvjetovala čuvanje papirusa ponajprije u Egiptu, pa tako papirologija proučava tekstove na grčkom jeziku. Na papirima možemo naći i privatna pisma i dokumente o svakodnevnom životu. Toga ima i na području epigrafije, primjerice tu pripadaju i zidni natpisi na kućama u Pompejima. Epigrafija mora uzeti u obzir, naglašava autorica, različite jezike kojima su natpisi napisani: u Italiji su to etruski, grčki iz Magne Graecie, mesapski, sikulski, ligurski, venetski, te umbrijski dijalekti; izvan Italije to su grčki, keltski, hebrejski i dr. Nedvojben je utjecaj latinske epigrafije na grčku. Odnosi prema grčkom jeziku bili su takvi da se moglo, prema autoričinu mišljenju, govoriti o dvojezičnosti Rimskoga Carstva. Na grčkom su se pisali potpisi klesara, i to zbog toga što je najcjenjenija bila grčka umjetnost. Utjecaji grčke i latinske epigrafije doveli su do tekstova pisanih latinskim slovima, ali na grčkom jeziku i obratno, tj. grčkim slovima pisalo se latinski. Postojali su i latinski tekstovi s dodanim riječima ili dijelovima rečenice na lokalnim jezicima, osobito u Africi. Dvojezičnim se definiraju natpisi koji ponavljaju isti tekst na dva jezika. To je slučaj s nadgrobnim natpisima Rimljana u Grčkoj i Grka u Italiji.

Zasebnu skupinu čini službena epigrafija na Istoku; natpisi na građevinama, kipovima, te miljokazi (kameni stupići koji su označavali udaljenost u miljama).

Autorica zatim prelazi na problem autentičnosti natpisa. Tu je potrebno utvrditi sljedeće kategorije:

- Pogreške koje je počinio klesar koji je imao ispred sebe napisani tekst.

- Potrebu skraćivanja teksta ili spajanja više tekstova u jedan radi njihovog prilagođavanja lokalnim uporabama. Budući da ne posjedujemo tekst po kojem takve pojave možemo kontrolirati, ne možemo uvijek niti primijetiti promjene.

- Uporabu naknadnih natpisa s komemorativnim ciljem.

Problem autentičnosti posebno je prisutan kod akata koje je središnja vlast slala u provincije. Oblik slova nije, dakako, mogao biti vezan za ruku koja ih je pisala. U IV. st. postalo je zabranjeno rabiti tzv. *litterae caelestes*: bio je to naziv stare kurzive kojom je pisala carska kancelarija; novo pismo, formirano u III. st. morali su upotrebljavati svi ostali. Bila je to odluka donesena protiv eventualnih falsificiranja, ali je koristila samo manuskriptima.

Postojala je zanimljiva mogućnost da se stari natpisi, koji nisu bili potpuno oštećeni, iskoriste u nove svrhe. Karakteristično je da su baš takvi natpisi, za koje se utvrdilo da ne pripadaju razdoblju u kojem se provjeravala autentičnost, uglavnom smatrani falsifikatima.

Katkada je postojao dobní razmak između trenutka kada je nadgrobni spomenik izrađen i trenutka kada je napisan natpis na njemu. Često na takvima vidimo promjenu teksta natpisa, a postoje i ploče na kojima se preko napisanog teksta pisao novi i na taj način nije niti jedan bio čitljiv. Ciceron je rabio naziv "*falsae*" za natpise koji su se pridruživali kipovima izrađenima za druge osobe, tj. ne one za koje je napisan tekst. Katkad se na već napisanim natpisima dodavao tzv. *cursus honorum* koji je osoba kojoj je natpis bio posvećen naknadno stekla. Zanimljiva je i pojava brisanja imena s natpisa, a odnosi se na pojedince koje je pogodila tzv. *damnatio memoriae*. Postojalo je i više kopija istih natpisa, dakako s identičnim tekstom. Radilo se to uglavnom s namjerom: cilj je bio proširiti natpis po različitim mjestima i učiniti ga poznatim. Natpisi su se i imitirali, pa se postavlja pitanje je li postojao priručnik za takav posao, čije su upute radionice trebale slijediti. Često su pojedine fraze poznatih spomenika u Rimu bile imitirane u provincijama (npr. natpis na Trajanovu stupu u Africi). Natpisi su bili sredstvo s pomoću kojeg su se zauvijek zabilježile korisne djelatnosti, zakoni, kalendari, kojima su moćnici izražavali svoje stavove. Katkada je *damnatio memoriae*, tj. zabrana pogrebnih svečanosti uz rušenje kipa i brisanje imena na njemu, pogađala upravo takve.

Najstariji latinski natpisi koji su očuvani sežu u VII. i VI. st. pr. Kr. Oni iz doba Rimske Republike tiču se uglavnom Italije, tj. Apeninskog poluotoka. Za vrijeme Carstva pisalo se latinskim u svakoj provinciji, ali je odnos između privatnih i službenih natpisa bio raznolik. Često su vojnici naručitelji privatnih natpisa. I nakon pada Carstva, latinski se rabio u Katoličkoj crkvi, na dvorovima kraljeva i, uopće, na području kulture, a pogotovo za pisanje natpisa. Zbog toga nije jasno vidljiva granica između klasične i kršćanske epigrafije.

Povjesničari i govornici često su citirali tekst s natpisa. Posebno se to odnosi na "*tabulae trionfali*". Tu je najpoznatiji svakako Cezarov moto "*veni, vidi, vici*", premda je on bio vezan samo za ceremoniju slavljenja trijumfa. Nasuprot njemu, natpis koji se odnosi na pokoravanje Sardinije i koji je posvećen Jupiteru u svetištu Mater Matute iz god. 174. pr. Kr., načinjen je s namjerom koja nije bila vezana samo za određeni događaj.

Ugovori očuvani u obliku natpisa nisu mnogobrojni. To je bilo zato što su pisani na bronci, materijalu podložnom oštećenju. Ciceron spominje "*foedus Cassianum*" zapisan na brončanom stupu. Neki važni epigrafski dokumenti koje posjedujemo nisu zabilježeni u povijesnim djelima. Tako Tacit o Tabuli Hebani, koja govori o izbornoj reformi donesenoj godine 5. - ne kaže ništa.

Katkad natpise nalazimo na reljefima i starim novcima. Već u vrijeme cara Konstantina prepisivali su se latinski natpisi. Zbog uporabe gotice, u XII. i XIII. st. najmanje znamo o epigrafiji. Kasnije je Cola di Rienzo (1313 - 1354) s pomoću čitanja natpisa želio tražiti svjedočanstva o veličanstvenim događajima. Očito je tada bilo natpise lakše čitati u knjigama nego na spomenicima. U XV. st. se s pomoću njih opisivao grad Rim. Veliku zbirku prijepisa natpisa napravio je tada Ciriaco dei Pizziccolli, trgovac iz Ancone.

Upravo u njegovo doba nastaje epigrafsko-antikvarski manuskript. Na kraju XV. st. natpisi su se počeli nalaziti i u tiskanim knjigama. Prvu takvu zbirku objavio je Antonio Lafrery u Rimu (1572). Značajna je i ona Pirra Ligorija, ali se za njegovo ime vežu i falsifikati koje je pomiješao u svom materijalu. God. 1603. Giuseppe Giusto Scaligero načinio je prvi grčki i latinski "Corpus" s 1200 natpisa. U njemu su natpisi koji se smatraju falsifikatima posebno odvojeni. God. 1863. izlazi prvi dio CIL-a (Corpus Inscriptionum Latinarum), s Mommsenom kao njegovim urednikom.

Interesantna je podjela natpisa koju je načinio Scipione Maffei. On ih dijeli na počasne, svete (posvećene), povijesne, epitafske i javne. Po njegovu mišljenju njihova najvažnija karakteristika je autentičnost. Zaključio je da falsificiranje natpisa teče paralelno s falsificiranjem književnih i umjetničkih djela te dokumenata.

Relativno se kasno zaključilo da stari natpisi ne moraju biti autentični, odnosno da ne moraju pripadati razdoblju i osobama na koje se odnose. Natpisi su uspješno služili za provjeru ili dopunu podataka koje su iznijeli mnogi autori u svojim djelima.

Za falsifikate valja reći da nisu uvijek načinjeni svjesno, tj. s namjerom da prevare. Katkad se jednostavno želio nadoknaditi gubitak nekog starog natpisa. Namjerni falsifikati obično su se skupo prodavali. Gotovo je svaki važniji grad imao svoje falsifikatore, pisce povijesno patvorenih dokumenata. Kod imitacije natpisa kopirali su se ili način pisanja slova ili jezične formule. Latinski se jezik na natpisima očuvao do XIX. st. Papinski su epitafi i dandanas na latinskom.

Prvi muzej starina, u kojem su se nalazili i natpisi, stvorio je u Rimu papa Sikst IV. (1471). Prvi muzej kamenih natpisa oformio je Scipione Maffei u Veroni god. 1745. Dvorovi vladara, primjerice Karla VI., kojeg je zanimala Aquileia, počeli su se interesirati za natpise u XVIII. st.

Humanizam je natpise smatrao najautentičnijim ostacima latinskog jezika, posebno ortografije, onomastike i leksika uopće. Počeo ih je zato imitirati. Humanizam je i inače pokazivao vrlo naglašen interes za rimske starine. Želio je pokazati da je papinski Rim bio dostojan nastavljač antičkog Rima. Flavio Biondo napisao je god. 1444. djelo "La Roma Instaurata", a Johannes Graevius god. 1699. "Thesaurus Antiquitatum Romanorum".

Latinskim se natpisima danas ne bavi samo epigrafija, već i arheologija, paleografija, filologija, numizmatika i pravo.

2.

Drugo poglavlje knjige autorica Ida Calabi Limentani posvetila je čitanju natpisa. Latinska abeceda sastojala se do II. st. pr. Kr. od 21 slova, a kasnije od 23. Brojevi su se mogli pisati na različite načine. Latinsko pismo obuhvaćalo je kapitalu i kurzivu. Za kapitalu je bilo karakteristično spajanje slova: Æ = AE, Æ = NE, N = NT. Neka slova imala su iznad poseban tip akcenta koji se zvao *apex*. Apostrof iznad konsonanta zvao se *sicilicus*. Slova su bila odvojena i između su imala poseban znak: u vrijeme Carstva on je bio u obliku lista i zvao se *hederae distinguentes*. Danas se smatra da taj znak ima ulogu interpunkcije. Za kraj crte nije bilo znaka.

Da se riječ ne bi presjekla, spajala su se zadnja dva ili tri slova ili se prema kraju reda smanjivala njihova veličina. Kratice su uglavnom bile ove: COS = *consul*, BF = *beneficiarius*, a na kršćanskim natpisima Ξ = *centurio*, CC = *ducenarii*, D = *dies*, DM = *Dis Manibus*, DN = *Dominus Noster*, S = *servus*, VC = *Vir clarissimus*. Množina se označavala ovako: DD NN = *Domini Nostri*. Naopako okrenuto slovo označavalo je ženski rod: C = *Gaius*, Q = *Gaia*.

Natpisi su uglavnom bili urezani. Udubina od ureza katkada je bila popunjena bojom. Natpisi na javnim objektima bili su formirani u bronci i začavani za pripremljenu podlogu. Pisalo se slijeva nadesno, osim u pojedinim slučajevima iz najranijeg razdoblja. Na starijim novcima katkada se pisalo vertikalno. Latinski jezik na natpisima ne zadaje teškoće pri interpretaciji, osim objašnjenja kratica koje su glavna karakteristika natpisa. Zidni natpisi i natpisi na vazama

svjedočanstvo su neknjiževnog jezika određenog mjesta i doba. Na kamenu nije bilo puno mjesta, pa se nastojalo pisati što sažetije. U stihovima su katkad bili pisani nadgrobni, zavjetni i počasni natpisi.

Ime rimskoga građanina prolazilo je kroz faze u kojima se mijenjalo. Sastojalo se najprije od jedne riječi, kasnije od dvije ili tri (dva ili tri imena). Staro osobno ime (*praenomen*) kasnije je nestalo, a u njegovoj ga je funkciji, ali ne i mjestu, zamijenilo treće ime (*cognomen*), koje je u IV. i V. st. na kršćanskim natpisima zamjenjivalo obiteljsko ime.

"Praenomen" je najprije bilo jedino ime građanina i iza njega dolazilo je očevo ime u genitivu (patronimik). U ovu kategoriju spadaju imena Faustus, Postumus, Vibius i sl. Najkarakterističniji su Caius, Decimus, Tiberius i Titus, koji su se kratili. Muškom djetetu *praenomen* se davao devet, a ženskom osam dana nakon rođenja. Djeca su se lako prepoznala na natpisima, jer su pokraj imena imala oznaku "Pupus" ili "Pupa".

Obiteljsko ime (*nomen*) najprije je bilo pridjev sa završetkom na -ius, a nastao je od očeva imena. Nije se kratio, osim u dva zadnja stoljeća rimske republike. Ostala obiteljska imena brzo su prihvaćena i označavala su etničko podrijetlo. U tom su se slučaju ona najpoznatija često i kratila, a katkad i izostavljala.

Car Oktavijan nije upotrebljavao svoj "nomen". Žena je uglavnom i kao udana zadržavala očevo obiteljsko ime, a katkada mu je dodavala i obiteljsko ime muža.

Cognomen je, po Mommsenovu mišljenju, na početku bio obilježje patricija. Nastao je od osobnog nadimka i odnosio se na tjelesne ili karakterne osobitosti (npr. Pius, Barbatus), mjesto podrijetla, zanimanje (Pictor, Senator). Postao je nasljedan. "Cognomina" su kasnije dobile i plebejske obitelji, ali samo pripadnici kategorije "nobilitas", i to ne svi, već samo najvažniji (npr. Mummii, Marii, Antonii, Duilii).

"Tria nomina", dakle *praenomen*, *nomen* i *cognomen*, postala su obvezna od god. 46. pr. Kr. (Lex Iulia municipalis). Natpisi, međutim, pokazuju da je "cognomen" prihvaćen mnogo kasnije. U III. st. nestaje "praenomen", osim u starim plemićkim obiteljima.

Moglo se imati više od jednoga "cognomen". U vrijeme Republike postojala su tri karakteristična načina za takvu pojavu:

- Posvojenje: posvojena osoba uzimala je "tria nomina" od posvajatelja, pa je tako svoje obiteljsko ime pretvorila u "cognomen" s nastavkom -anus (npr. Cornelius Scipio Aemilianus).

- Vojna pobjeda: tzv. cognomen ex virtute (npr. P. Cornelius Scipio Africanus), koji je od oca mogao naslijediti najstariji sin.

- Drugi nadimak: npr. Q. Caecilius Metellus Celer, ili Pompejev nadimak Magnus.

Posebna su kategorija tzv. supernomina: *agnomen* i *signum*. Tumače se kao dodatni osobni nadimci, a nalaze se uglavnom na nadgrobnim natpisima.

"Nomen" i "cognomen" bili su odvojeni s pomoću dva elementa: - Patronimika: kraćeni "praenomen" oca nakon kojeg je dolazila, također kraćena, riječ "filius" (bilježila se siglom ili kontrakcijom F ili FIL), a nakon nje katkada se dodavalo djedovo - N(e)pos ili pradjedovo - Pron(e)pos ime.

- Plemenskog imena: katkada kraćenog, a često napisanog u ablativu (bez kraćenja). Svaki rimski građanin bio je upisan u jedno od 35 plemena, a najpoznatija su Fabii, Corneli, Claudii, Aemilii, itd. Ova kategorija nestaje u III. st.

U nekim slučajevima iza cognomina dolazi tzv. *origo*, tj. oznaka za grad rođenja (uglavnom u obliku pridjeva).

Robovi oslobođenici (*liberti*) uzimali su obiteljsko ime vlasnika. U I. st. dobili su i cognomen (osobno ime roba) i praenomen vlasnika. Nekadašnjim robovima koji su bili javni, a ne privatni, obiteljsko ime glasilo je "Publicius". Nekima je obiteljsko ime nastalo iz pridjeva formiranog od imena grada, a drugima opet od naziva posla koji su obavljali. Umjesto očeva

imena, oslobođeni robovi stavljali su praenomen vlasnika u genitivu, te riječ "libertus" (katkada kraćenu s "l") nakon njega. Toga na natpisima često nije bilo, pa se status bivšeg roba prepoznavao na temelju drugih elemenata (npr. "cognomen" rimskog podrijetla, izostavljanje plemenskog imena i sl.).

Dijete rođeno izvan braka uzimalo je obično obiteljsko ime svoje majke.

Obiteljsko ime obično je odavalo podrijetlo rimskih građana, ali samo ako su bili slobodni. Oslobođeni robovi uzimali su obiteljsko ime osloboditelja.

Epigrafski natpisi puno govore i o karijerama. "Cursus honorum" skupni je naziv za sve službe koje je dotična osoba obavljala. U vrijeme Republike je nepotpun, a u vrijeme Carstva postaje uobičajen, premda ne posvuda. Od II. st. naziv "vir clarissimus" je dodatak koji označuje pripadnike klase senatora. Osobito je čest u vrijeme obitelji Severa.

Vrlo je zanimljiv način na koji se bilježilo carevo ime, a on je ovisio o tipu epigrafskog natpisa (službeni ili privatni) i mjestu. Naziv "imperator" kod cara Augusta označavao je "praenomen", ali tako nije bilo kod cara Kaligule i cara Klaudija. Kraćen kao "IMP", nalazio se ispred naziva "Caesar", koji je imao ulogu obiteljskog imena. Naziv "Augustus" bio je "cognomen" i dolazio je na posljednje mjesto, osim u slučaju "cognomina ex virtute", kao npr. naziv Germanicus kojim su se krasili carevi Kaligula, Klaudije i Neron. Patronimik se nalazio prije cognomina, a prethodio mu je i naziv "divi", u slučaju kada je car bio proglašen božanskim. S pomoću "cognomina ex virtute" možemo lakše datirati epigrafske natpise. Nakon imena dolazi naziv pontifex maximus (PONT MAX) i broj godina *tribunicie potestas* (TRIB POT). Tribunicia potestas obnavljala se svake godine i tako njezin broj označuje koliko je godina car vladao. Nakon toga po drugi put slijedi naziv "imperator" i iza njega broj carskih salutacija. Kratica COS označuje koliko je puta car bio konzul. Naziv "*pater patriae*" (PP), koji je senat ponudio Augustu godine 2., imali su i drugi carevi, a nalazio se posljednji ili pretposljednji na epigrafskim natpisima. S carem Hadrijanom javlja se naziv "*dominus*".

Problem datiranja natpisa vrlo je kompliciran. Datacija s pomoću konzulata nije česta, a godina se obično nalazi na javnim aktima, te na posvećenim i nadgrobni natpisima, kao i na javnim građevinama u doba Republike. Nadgrobni natpisi imaju oznaku dana i mjeseca, bez godine koja se odnosi na dan kada je tijelo položeno u zemlju. Posvećeni natpisi, pogotovo oni koji se odnose na "*aedes sacrae*" (posvećene javne građevine) imaju oznaku dana kada je izvršena "*dedicatio*" (to je posebno slučaj s počasnim natpisima na kipovima u II. i III. st.

Godina se katkad vidi iz natpisa na kojem se može pročitati kada je neka provincija ili kolonija stvorena. Od IV. st. pr. Kr. konzularna datacija izražava se formulom "*post consulatum*", nakon koje dolazi konzulovo ime u genitivu. Epigrafski natpisi nisu često imali oznaku datuma. Nadgrobni, najčešći, veoma su često bili bez nje. Epoha humanizma pokazivala je tendenciju vjerovanja da su svi natpisi nastali u isto vrijeme kad i osoba koja se na njima spominje. Kriterij i datacije dijele se na vanjske i unutarnje.

U vanjske spada upotrijebljeni materijal (zna se, npr. da je mramor iz grada Luni posebno bio raširen nakon Cezarova doba), mjesto pronalaska (samo u slučaju iskopanih natpisa, odnosno onih koji su ostali na mjestu gdje su bili stavljani), ukrasi i arhitektonske karakteristike epigrafskog ulomka, pismo i paleografska obilježja (npr. ostaci grčkoga jezika mogu datirati natpis u najranije doba). Unutarnji kriteriji datacije su ovi: jezik i ortografija (upravo su epigrafski natpisi najstarije svjedočanstvo ortografije i latinskog jezika), stil i razne formule (u III. st. primjećuje se veća opsežnost natpisa, ali valja reći da je kratkoća općenito karakteristika svih epoha). Kod talijanskih natpisa poznata formula "*dis manibus*" rijetka je u vrijeme Republike i na početku Carstva i ne skraćuje se u obliku "D M" prije sredine I. st., a u II., III. i IV. je uobičajena, imena i naslovi (valja razlikovati dataciju epigrafskog natpisa i razdoblje života osobe koja se na njemu spominje).

3.

U trećem dijelu knjige autorica govori o različitim tipovima epigrafskih natpisa.

Posvećeni natpisi mogu se odnositi na neki predmet ili na iznos novca koji je "ponuđen" božanstvu, a katkad se božanstvu nudi sam natpis. Darovani predmet napisan je u akuzativu, a ime božanstva je u genitivu. Ime darovatelja je u nominativu, a napisan je razlog darivanja. Katkada je naznačen datum, težina i vrijednost darovanog predmeta. Posvećeni natpisi nalaze se obično na žrtvenicima, kipovima, nadgrobnim pločama, raznim stupićima, na zidovima građevina, na reljefima i sl.

Nadgrobni natpisi su obično vezani za grob. Mogu se nalaziti na nadgrobnoj ploči u obliku epitafa, na nadgrobnim kipovima, a i na ulazu u kolektivne (najčešće obiteljske) grobnice. Epitafi katkada sadržavaju podatke o osobi koja je podigla grobnicu, biografske podatke o pokojniku, podatke o iznosu novca utrošenog za podizanje grobnice.

Nadgrobni se natpisi zbog raznolikosti ne mogu grupirati s obzirom na njihov sadržaj.

Natpis se može nalaziti na sarkofagu ili urni, a može se nalaziti i na spomeniku. Može biti urezan u kamenu, nacrtan na vazama ili na žbuci, načinjen na podu kao mozaik. Katkada su brončana slova natpisa začavljena za kamen ili zid. Obično takva slova poslije otpadnu, ali ostaju tragovi.

Natpisi mogu imati oznaku zanimanja pokojnika, izraženu riječima (naziv zanimanja) ili crtežom (npr. crtež alata nužnog za zanimanje pokojnika).

Sadržaj natpisa različit je s obzirom na to je li on vani (pa ga može pročitati i slučajni prolaznik) ili u obiteljskoj grobnici (tada ga može vidjeti samo onaj tko ima pravo u nju ući). Razlikuju se i natpisi individualnih ili kolektivnih grobova. Najvažniji element natpisa svakako je pokojnikovo ime (u nominativu), genitivu (u najranije doba), dativu (kada je natpis posvećen). Katkad nema imena pokojnika, već samo imena onih koji su natpis dali načiniti. Katkada još za života neka osoba priprema natpis za svoj grob.

Dob umrle osobe nije uvijek naznačena, a kada je natpis pravila još živa osoba, onda je nije moglo niti biti na spomeniku. Kad je ima, označena je kao broj godina života pokojnika, a ne kao datum smrti. Na natpisima se katkada označuje i način smrti, osobito ako je osoba umrla pod neuobičajenim okolnostima. Natpis je u nekim slučajevima izričito zabranjivao unošenje drugih pokojnika u grob, a katkada je i prijetio mogućim oskrvriteljima groba.

Počasni natpisi su oni koji odaju počast živjoj ili umrloj osobi. Kod umrle osobe važno je reći da se natpisi smatraju počasnima ako nisu vezani za grob. Nalaze se, dakle, na kipovima, stupovima, lukovima i raznom kamenju. Važno je naglasiti da je mentalitet Starih Rimljana shvaćao portret i kip u funkciji pogrebne komemoracije. Riječ je o "*imagines maiorum*", tj. o voštanim maskama koje su se nalazile u kućama patricijskih i kasnije plebejskih nobila koji su imali tzv. *ius imaginum*. U antičko doba nije bilo dopušteno držati statue živih osoba na javnim mjestima. Tako su se one mogle pojaviti u javnosti samo na pogrebima, tj. nakon što je osoba umrla.

"Triumviri monetales" mogli su ukrasiti monete rimske države portretima svojih djedova i smjeli su praviti aluzije na njihove veličanstvene pothvate. U natpisu se, dakle, nalazilo ime i "*cursus honorum*" pokojnika, a osim toga i njegove "*res gestae*" pisane u trećem licu i katkada u stihovima.

Čini se da u početku kipovi živih ljudi nisu bili načinjeni od njihove zajednice, već su ih podizali osobno oni sami, a to su smjeli činiti vjerojatno zbog stečenih zasluga.

Motiv podizanja kipova mogao je biti vojni trijumf, osnutak kolonije, gradnja javnih građevina. Osnovatelj kolonije obično je imao svoj kip u koloniji koju je stvorio.

Kipove koje su živjoj osobi podizali drugi ljudi nalazimo pretežno u Grčkoj ili na području grčke civilizacije. Tu je ime osobe u akuzativu. U Rimljana je ono u dativu i natpis time dobiva

formu posvete. Godine 2. pr. Kr. August je odredio da se brončani kipovi ratnih pobjednika podignu na Forumu kod hrama Marsa Ultora. Za vrijeme Carstva samo su carevi imali pravo na kipove. Epigrafski nam natpisi govore o formi kipa: *statua equestris*, *statua pedestris*, *statua sedens*, *statua togata*. Naglašena sklonost podizanju kipova dovela je do toga da ih je ista osoba u istom gradu imala nekoliko.

Lukovi i stupovi također su imali epigrafske natpise. Jedan od najpoznatijih je natpis na slavoluku obitelji Sergijevaca u Puli, a poznat je i slavoluk posvećen Augustu, koji se nalazi u talijanskom gradu Susi (današnja pokrajina Piemonte) iz 9. god.

Zanimljivi su i *natpisi na javnim građevinama*, a njima se željela ovjekovječiti gradnja ili obnavljanje određene građevine ili spomenika. Katkad ih je pravila zajednica, a katkad bogati pojedinci. Spadaju tu "*turres*" i "*portae*" (koje su služile obrani grada), zatim "*aedes sacrae*" iz sfere religije, vodovodi (*aquae*), odvodni kanali (*cloacae*), kupališta (*balnea*), fontane (*fontes*), ceste (*viae*), mostovi (*pontes*), trgovi (*fora*), razna prekrivena mjesta (*porticus*, *atria*, *basilicae*), dućani (*tabernae*), sjedišta senata (*curiae*), kazališta (*theatra*), amfiteatri (*amphitheatra*), knjižnice (*bibliotecae*), kipovi (*statuae*), slavoluci (*arcus*), satovi (*horologia*), vrtovi (*horti*) itd.

Na početku Rimske Republike javnim su se građevinama bavili konzuli, a kasnije gradski pretori. Konzulima je, međutim, i dalje ostavljena briga o svetištima. Cestama i mostovima bavili su se tzv. *curatores viarum* i njihovu djelatnost potvrđuju epigrafski natpisi iz doba Republike. Na natpisima nalazimo ime osobe u nominativu i glagol (fecit, faciendum curavit, dedit), ime objekta (npr. murum, templum, aquam, katkad samo "opus"), razlog gradnje, ime osobe koja je gradnju dopustila, pravni status zemljišta na kojem su obavljani radovi, iznos utrošen za njih, te način kako se do novca došlo.

Carevo ime u natpisima na javnim građevinama bilo je u nominativu (kada je car dao napraviti građevinu) ili dativu (kada je građevina caru posvećena).

Zanimljivi su natpisi na miljkazima koji su označavali udaljenost na cestama, a postavljali su se svakih 1000 koraka.

Tu su i *cippi terminales* (granični stupići), zabijeni u zemlju da bi označili granice javnog ili privatnog vlasništva. Katkada su bili usječeni direktno u stijenu: npr. *cippi gracani* koji su svjedočili o poslu koji su obavili *triumviri agris iudicandis adsignandis*. Stupići su omeđivali i rimski pomerius, tj. granični teritorij grada (urbs) iza kojeg se nalazio *ager*.

Sljedeću mnogobrojnu i dobro očuvanu skupinu čine natpisi na raznim predmetima, tzv. *instrumentum domesticum*.

Dijele se s obzirom na vrstu predmeta (cigle, amfore, vaze, pečati, dragulji, stakleni predmeti), na vrstu materijala (srebro, bronca, staklo) i na način pisanja natpisa (uklesani, izgrebeni, nacrtani, utisnuti). Rasprostranjeni su po čitavom Carstvu.

Na ciglama možemo, primjerice, vidjeti naziv radionice (*figlinae*) koja ih je proizvela, ime proizvođača i datum.

Pozornost privlače i tzv. *tabellae defixionum*, načinjene najčešće od olova: na njima se nalazio natpis kojim je neka osoba proklela drugu koju je smatrala neprijateljem.

Sljedeća skupina su *natpisi na pravnim dokumentima* (zakoni, dekreti, ugovori i sl.). Obično su pisani na brončanim pločama, kamenu, drvu ili žbuci. Pravni se tekstovi ubrajaju u natpise samo ako su napisani na epigrafskom materijalu.

Lex rogata sadržavala je tri dijela: *index*, *praescriptio+rogatio* i *sanctio*. *Index* sadrži ime osobe koja je predložila zakon i naziv zakona. *Praescriptio* daje ime osobe koja je prihvatila zakon, datum i ime prvog plemena i ime prvoga građanina koji je glasovao. Ako je predlagatelj konzul, zakon je konzulski, ako je predlagatelj tribun, zakon je tribunski ili plebiscitarni. *Rogatio* je tekst zakona. U njemu se naslovi svakog paragrafa zovu *rubricae*. *Sanctio* sadrži izjavu o kažnjavanju onih koji zakon ne poštuju. Ne posjedujemo cjelovite tekstove zakona na epigraf-

skom materijalu. U ovoj je kategoriji važno spomenuti *Lex Tabulae Hebanae* i *Lex de imperio Vespasiani* (prvi iz 19. god., drugi iz 69/70. god.)

Senatus consulta također su zanimljivi. Senat u početku nije imao zakonodavnu vlast, nego samo savjetodavnu i mogao je samo ratificirati zakone usvojene od naroda. U posljednja dva stoljeća Republike senat je mogao poništiti zakone, a osobito vlast imao je u međunarodnim odnosima. *Senatus consultum* bio je formiran od tri dijela: *praescriptio*, *relatio* i *sententia*.

Edicta et decreta magistratum bili su obično napisani na drvenim pločama obojenim u bijelo (*alba*). S pravnog su gledišta osobito važni edikti pretora. Magistrati su mogli objavljivati zakone jer im je "imperium" davao "ius edicendi". Edikt je u prvom licu, a dekret u trećem. *Constitutiones imperatorum* obuhvaćale su *edicta* i *mandata* (naredbe koje je car slao funkcionarima u provincijama). Tu su i *decreta* koja je car objavljivao u ulozi suca. Epistulae su pisma koja je vladareva kancelarija pisala funkcionarima. Važan je, npr. *Edictum de civitate Anaunorum*, poznatiji pod nazivom *Tabula Clesiana*, po gradu Clesu u talijanskoj pokrajini Trentino iz 46. god. Car je često davao posebne privilegije vojnicima čija se služba bližila kraju. Original te vojničke diplome nalazio se u Rimu, a vojnik je mogao dobiti kopiju: bile su to dvije brončane ploče međusobno povezane. Carske privilegije vojnicima su davale *civitas* i *connubium*, dakle državljanstvo i mogućnost sklapanja braka. Rimski legionari nisu dobivali takve diplome.

Tu su još *leges municipali*, *negotia* (svi privatni pravni akti, a tiču se sklapanja i razvrgavanja braka, testamenata, posvojenja, darovanja, kupnji i prodaja, te raznih ugovora).

Posebnu skupinu čine *kalendari* i *fasti*. Kalendari su označavali dane u kojima se smjelo ili nije smjelo suditi, trgovati, zabavljati. God. 304. pr. Kr. kalendar je objavio Gneo Flavio, 191. pr. Kr. M. Acilio Glabrione, 187. pr. Kr. N. Fulvio Nobiliore, 46. pr. K. Cezar i 8. pr. Kr. August. Nijedan nije očuvan. Najpoznatiji očuvani svakako je tzv. ancijanski kalendar koji se datira od 84. do 55. pr. Kr., a sadrži oznake kalenda, nona i ida, *notae dierum* (podaci iz religijskog i političkog života). Fasti se dijele na konzulske i trijumfalne. Konzulski sadrže popis konzula, diktatora, tribuna i sl., a trijumfalni popis nosilaca trijumfa, datum i ime vojnog zapovjednika (kronološki konzulski idu od 483. pr. Kr. do 13. god., a trijumfalni od 753. pr. Kr. do 19. pr. Kr.)

U početku su se fasti nalazili napisani na zidu slavoluka. Epigrafski *natpisi na zidovima* pojedinih građevina katkad su pisani ugljenom ili izgrebeni na zidu na razne načine. Po sadržaju su spontani i govore o karakteru osobe koja ih je napisala. Najznamenitiji su zidni natpisi u Pompejima, s pomoću kojih možemo slijediti važne događaje u tom gradu od njegova osnutka god. 80. pr. Kr. do kraja 79. god. u erupciji Vezuva.

Pisan pregledno, jasnim stilom i dobrom raščlambom izložene građe, usto još i bogato ilustriran, priručnik latinske epigrafije Ide Calabi Limentani predstavlja ne samo neprijeporni znanstveno-nastavni rezultat ugledne autorice i cijenjenog stručnjaka u toj domeni, već i novi nakladnički uspjeh milanske izdavačke kuće "Cisalpino". Eventualni prijevod toga djela nesumnjivo bi vrlo skromnoj udžbeničkoj i priručničkoj literaturi na hrvatskome jeziku dao važan poticaj.

Slaven Bertoša

Skupina autora: Zagrebački biskupi i nadbiskupi, Školska knjiga, Zagreb 1995., 543 str.

Posljednjih nekoliko godina grad Zagreb obilježio je dvije važne obljetnice. Godine 1992. proslavljena je 750. obljetnica od Zlatne bule hrvatsko-ugarskoga kralja Bele IV. izdane zagre-

J U B I L A R N I
H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

posvećen je

prof. dr. Jaroslavu ŠIDAKU,

*njegovu osnivaču i glavnom uredniku
(1948 – 1985)*

IZDAVAČ: Društvo za hrvatsku povjesnicu

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS

Ivan KAMPUŠ

Ivica PRLENDER

Tomislav RAUKAR

Petar STRČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

LEKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Društvo za hrvatsku povjesnicu
Zagreb, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet
Ul. Ivana Lučića 3

Cijena ovog broja iznosi 200 kuna

Izdanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske

Mišljenjem Ministarstva kulture Republike Hrvatske br. 532-03-1/7-94-01 i 5320317-96-01
od 18. XI. 1994. i 1. III. 1996. časopis je oslobođen plaćanja poreza na promet.

Slog i prijelom na kompjutoru: DENONA, Garićgradska 6 – Zagreb

Tisak: KRATIS, Vrapčanska 15 – Zagreb, prosinac 1997.